

ЕМПАТІЯ ТА ГЕНДЕР: ПОШУК ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

У статті розглядаються результати теоретико-емпіричного дослідження гендерних відмінностей за емпатією та емпатичною спрямованістю.

Ключові слова: *гендер, фемінність, маскуліність, андрогінність, емпатія, емпатична спрямованість.*

В наш час, коли відбуваються суттєві соціально-економічні зміни в житті суспільства, спостерігається підвищений інтерес до теоретичної та емпіричної розробки проблеми емпатії. Ця проблема привертає увагу дослідників практично всіх галузей психологічної науки: психології особистості (А. Бандура, Р. Даймонд, А. Маслоу, Р. Мей, Ф. Олпорт, К. Роджерс, К. Хорні, З. Фрейд; М. А. Амінов, Л. П. Журавльова, С. М. Максимець, М. В. Молоканов, Е. В. Тюптя, Т. І. Федоток, Н. В. Чепелева); вікової психології (В. Штерн; В. В. Абраменкова, Т. П. Гаврилова, В. І. Кротенко, Г. Ф. Михальченко, Т. І. Пашукова, Л. П. Стрелкова, Л. В. Ткачук, М. В. Удовенко, О. Я. Чебикін); педагогічної психології (Т. В. Василишина, Ю. Б. Гіппенрейтер, С. Д. Максименко, Л. Б. Малицька, О. Г. Солодухова, Т. І. Федотюк, Н. В. Чепелева, А. Е. Штеймець); соціальної психології (Г. М. Андрієва, В. С. Агеев, О. О. Бодальов, М. М. Обозов, А. В. Петровський; Д. Майерс, Т. Шибутані); психології моралі (А. Сміт, Г. Спенсер, А. Шопенгауер; Т. П. Гаврилова, В. І. Кротенко, С. К. Нартова-Бочавер); психології мистецтва (Т. Ліпс, С. Маркус, Р. Мей, К. Г. Юнг; Л. М. Большунова); гендерної психології (В. Бендас, Ш. Берн, К. Джеклін, Т. Джонсон, А. Іглі, Є. Маккобі, К. Тавріс, Дж. Хол, А. Шульман; В. В. Абраменкова, О. О. Бодальов, Л. П. Журавльова, Є. П. Ільїн, В. Д. Єремєєва, Л. М. Куніцина, Н. В. Казарінова, І. С. Кон, І. В. Кочурська, С. Д. Максименко, С. К. Нартова-Бочавер, М. М. Обозов, В. М. Погольша, Т. П. Хрїзман) і ін.

Незважаючи на чисельні роботи, в яких розглядаються різні аспекти емпатії, у психології поки ще дуже мало досліджень, присвячених вивченню гендерних відмінностей за емпатичною спрямованістю. Отже, актуальність та недостатнє вивчення даної проблеми зумовило *мету* нашого дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити гендерні відмінності за емпатією та емпатичною спрямованістю.

Аналіз літературних джерел дозволяє говорити про існування у психології тенденції вважати жінок більш схильними до емпатії порівняно із чоловіками (Т. В. Бендас, 2005; О. О. Бодальов, 1983; Е. П. Ільїн, 2002; Л. М. Куніцина, Н. В. Казарінова, В. М. Погольша, 2003; Д. Майерс, 2001). Цей факт пов'язують з тим, що в жінок характеристики, в яких виявляється ставлення до інших людей, на шкалі цінностей займає більш вагоме місце, ніж у чоловіків, для яких найбільш значущим є все те, що стосується професійної діяльності [8]. Крім того, деякі дослідники пояснюють це наявністю статево-рольових стереотипів поведінки, диференціацією чоловічого та жіночого стилів життя, як, відповідно, «інструментального» та «експресивного» [6; 7].

При вивченні гендерних відмінностей "допомогоальної" поведінки (тобто дієвої емпатії) американські соціальні психологи встановили, що ці відмінності залежать від ситуації: у потенційно загрозовій ситуації чоловіки допомагають частіше, однак у тривалих тісних взаємовідносинах жінки більш схильні до емпатії та значно частіше допомагають [8]. Чоловіки найчастіше виявляють співчуття та альтруїзм тоді, коли це стосується галантної, лицарської поведінки, насамперед, по відношенню до жінки [3].

Результати дослідження С. К. Нартової-Бочавер, підтверджують ідею, яка дискутується у психології моралі, про різну детермінацію схильності допомагати в осіб різної статі. При вивченні динаміки мотивації допомоги у ситуації успіху - неуспіху психологом було встановлено, що факт включення в ситуацію досягнення практично не впливає на мотивацію допомоги у хлопчиків та призводить до її послаблення в дівчат; показник мотивації допомоги в представників чоловічої та жіночої статі стає вище в ситуації успіху та нижче - у ситуації неуспіху; найбільшу стійкість по відношенню до альтруїстичного наміру демонструють «чуйні» дівчата та «нечуйні» хлопці; у цьому дослідженні такими, що найчастіше змінюються були показники «чуйних» хлопців та «нечуйних» дівчаток [9].

І. М. Багмет отримані данні про гендерні відмінності у прояві альтруїзму - егоїзму у віковому аспекті: 1) рання дорослість (19 - 23 роки); 2) зрілість (40 - 45 років); 3) похилий вік (60 - 65 років). Психологом встановлено, що в першій віковій групі егоїстична спрямованість жіночої вибірки була вдвічі більшою порівняно з чоловічою. У двох інших вікових групах жінки виявилися більш альтруїстичними, ніж чоловіки [2].

Відповідно до результатів дослідження Т. П. Гаврилової, дві форми емпатичної поведінки (співчуття та співпереживання) по-різному виявляються у дітей в залежності від статі. Співпереживання відносно тварин і дорослих найчастіше спостерігається у хлопців, а співчуття - у дівчат. По відношенню до ровесників, навпаки, співпереживання частіше є характерним для дівчат, а співчуття - для хлопців [4]. Аналогічна тенденція в ставленні до ровесників була виявлена в роботі В. В. Абраменкової, яка вивчала особливості у прояві емпатії в ситуації загрози покарання, або - очікування нагороди. Було встановлено, що в ситуації загрози покарання дівчата дошкільного віку, порівняно з хлопцями, не схильні виявляти емпатію до ровесників. Крім того, у

дівчаток, на відміну від хлопчиків, було виявлено яскраву невідповідність прихованого мотиву поведінки «на свою користь» та зовнішньою демонстрацією поведінки «на користь іншого» [1].

За результатами досліджень західних психологів, що вивчали соціальну сензитивність до статевих відмінностей, були виявлені деякі особистісні властивості чоловіків та жінок, які свідчать про розбіжності між ними. Якщо чоловіки сензитивні до представників своєї статі, то вони сензитивні й до жіночої. Відносно жінок було встановлено, що чим менше вони сензитивні по відношенню до чоловіків, тим більш сензитивні до представниць власної статі. Чоловік, який більш сензитивний до своєї статі, сприймається жінками як агресивний, самовпевнений, егоцентричний, а чоловік, який більш сензитивний до жіночої статі, сприймається і чоловіками, і жінками як безпорадний, слабкий, залежний. Жінка, яка сензитивна до представників різної статі, сприймається усіма як толерантна, несмілива [4].

Подібне ставлення до об'єкту емпатії характерне й для підлітків: емпатичні реакції хлопчиків характеризуються раціональністю сприймання емпатогенних ситуацій, активністю та дієвістю, а також спрямовані на страждання чоловіків; емпатичні переживання дівчат відрізняються яскравою експресією, мають переважно характер активного спостереження та спрямовані на проблеми жінок [7].

Отже, аналіз літературних джерел, присвячених вивченню особливостей у проявах емпатії осіб різної статі, свідчить про суперечливі результати. Це пов'язано, по-перше, із складністю самого феномену емпатії та неоднозначністю у його визначенні, по-друге, - з тим, що більшість емпіричних досліджень гендерних відмінностей за емпатією здійснено за допомогою різних психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення різних аспектів цієї складної багаторівневої властивості особистості [2].

Перш, ніж перейти до аналізу отриманих нами результатів, зупинимося на визначенні понять.

Під емпатією ми розуміємо відносно стійку інтегральну властивість особистості, що виявляється: а) у здібності емоційно реагувати на переживання іншої людини (іншого об'єкту емпатії), у розумінні його емоційних станів, у передбаченні афективних реакцій, в активному намаганні допомогти; б) у спрямованості на певний об'єкт емпатичних переживань [11].

Такий підхід у погляді на емпатію та її структуру спирається на принцип континуальності, покладений в основу континуально-ієрархічної моделі особистості, що запропонувала О. П. Саннікова. Цей принцип дозволяє при аналізі емпатії не тільки чітко структурувати її показники, але й розглядати її як складну, інтегральну, але, в той же час, і цілісну властивість особистості, в структурі якої автор виділяє 3 рівні:

1) формально-динамічний, що характеризує динамічні властивості емпатії (особливості виникнення та течії емпатичних реакцій), і якісні, які відображають психологічну сутність емпатичного процесу (емоційна емпатія, когнітивна, предиктивна та дійова);

2) змістовний, до якого входять такі аспекти емпатії, що стосуються вибору простору для переживання емпатії й морально-етичного змісту її об'єкта;

3) імперативний рівень, що відображає індивідуальні уявлення про існуючі соціально-культурні "норми" емпатичних проявів [13].

У даному повідомленні ми обмежилися вивченням якісних (модальнісних) та деяких змістовних (емпатична спрямованість) особливостей емпатії (тобто тих її показників, які характеризують психологічну сутність емпатії, з одного боку, та емпатичну спрямованість особистості, з іншого).

У структурі емпатії на якісному рівні виділяються: емоційна (ЕЕ), когнітивна (КЕ), предиктивна (ПЕ) та дієва (ДЕ) емпатія [13]. Змістовний рівень представлено такими показниками емпатичної спрямованості: емпатія до рідних, близьких, друзів (ЕР), яку ми назвали релятивною емпатією (від англійської – relateve – родич), вектор якої спрямований на вузьке коло спілкування; емпатія до колег, клієнтів, учнів (ЕП) – спектр широкого кола спілкування, професійне спілкування; емпатія до незнайомих та малознайомих людей (ЕПп) – спектр широкого кола спілкування, позапрофесійне спілкування; емпатія суб'єкту до самого себе, аутоемпатія (ЕАут); емпатія до героїв художніх творів (ЕАрт); емпатія до представників тваринного світу (ЕФа); емпатія до рослинного світу (ЕФл); емпатія до природи та навколишнього світу в цілому (ЕНс); емпатія до подій минулого у житті суб'єкта та оточуючих його людей (ЕРет); емпатія до майбутніх подій (ЕМ) [11; 14].

Кожен з цих показників розглядається нами як біполярний континуум, один полюс якого містить характеристики, що свідчать про здібність суб'єкта до прояву емпатії по відношенню до даного об'єкту (тобто про емпатичні переваги суб'єкта), другий - про відсутність такої здібності (тобто про те, що даний об'єкт "заперечується" суб'єктом як "емпатична цінність"). Зазначенні показники пов'язанні із спрямованістю емпатичної активності людини на певні об'єкти навколишнього середовища та, як свідчить аналіз психологічної літератури, а також результати нашого емпіричного дослідження, в основному відображають область емпатичної спрямованості особистості. При цьому, під емпатичною спрямованістю ми розуміємо прояв емпатичних переваг, "вибір" суб'єктом тих об'єктів, тих сфер життєдіяльності, по відношенню до яких, у першу чергу, виникають емпатичні переживання суб'єкта, і де найбільш яскраво виявляється індивідуальна своєрідність емпатії [11].

Поняття «гендер» (від англ. – gender; від лат. – genus – рід) трактується як соціальна стать, що визначає поведінку людини у суспільстві і то, як ця поведінка сприймається оточенням. При цьому, це така статево-рольова поведінка, яка, перш за все, визначає взаємини з іншими людьми [16].

У науковій літературі по-різному розглядалися співвідношення чоловічого та жіночого в психологічному портреті людини. По-перше, маскуліність (мужність) та фемінність (жіночість) протиставлялися та розумілися дихотомічно: або одне, або інше. По-друге, ці дві якості розглядаються як

протилежні полюси одного континууму: те, що віддаляється від мужності, автоматично приближається до жіночності. По-третє, маскуліність-фемінність можуть розглядатися як незалежні автономні виміри, тобто кожна людина може мати і деякі маскуліні і певні фемінні риси (андрогенність). Саме тому, незважаючи на існування лише двох біологічних статей, психологічних варіацій статевої поведінки спостерігається набагато більше [10].

Так, С. Бем виділяє 8 типів статевої поведінки: по 4 для чоловіків та жінок (домінування маскуліності та фемінності; андрогінні чоловіки та жінки; недиференційовані чоловіки та жінки) [цит. за 10, с. 160].

Для вивчення гендерних відмінностей за емпатією, ми обрали наступні психодіагностичні методики: 1) «Психодіагностичний модальнісний тест-опитувальник емпатії» (О. П. Саннікова) [13]; 2) «Тест-опитувальник емпатичної спрямованості особистості» (О. П. Саннікова- О. А. Орещенко) [14]; 3) тест «Маскуліність - фемінність» (С. Бем) [12].

Вибір даного психодіагностичного інструментарію пояснюється, по-перше, тим, що за його допомогою ми отримаємо необхідну інформацію саме про ті властивості, що вивчаються, по – друге, названі психодіагностичні методики є досить надійними та валідними.

Обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою кількісного (кореляційного; SPSS 13.0) та якісного (методи «асів» та "профілів") аналізів. У межах якісного аналізу було використано t-критерій Стюдента.

Дослідження проводилося на базі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (жіноча вибірка – 42 особи) та Одеської державної академії будівництва і архітектури (чоловіча вибірка – 40 осіб). Всього в емпіричному дослідженні брали участь 82 студенти віком від 18 до 22 років.

Проведення діагностичних процедур та статистичної обробки отриманих результатів було здійснено магістранткою Інституту психології Н. А. Кумалаговою під час виконання завдань магістерської роботи під нашим керівництвом.

Приступаючи до дослідження ми передбачали, що чоловіки та жінки з різним гендерним типом відрізнятимуться за емпатією (кількісне-якісне поєднання показників, що входять до її структури) та емпатичною спрямованістю, тобто матимуть відмінності в емпатичних перевагах.

I. Аналіз кореляційних зв'язків між показниками емпатії та гендеру.

Кореляційний аналіз, виконаний на основі первинних результатів всієї нашої вибірки, а також на основі результатів чоловічої вибірки окремо, свідчить про наявність широкого кола статистично значущих взаємозв'язків між всіма досліджуваними феноменами. При чому, гендерний показник F (фемінність) демонструє позитивні взаємозв'язки, а показник M (маскуліність), навпаки, - негативні кореляції з відповідними компонентами емпатії.

Так, шкала F (фемінність) має тільки позитивні взаємозв'язки як з модальнісними параметрами емпатії (EE – емоційна емпатія, ЗПЕ- загальний показник емпатії), так й з параметрами емпатичної спрямованості (EP - релятивна емпатія; EP - емпатія до колег, клієнтів; Eпн - емпатія до незнайомих та малознайомих людей; EAрт - емпатія до героїв художніх творів; Eфа - емпатія до представників тваринного світу; EФл - емпатія до рослинного світу; Eнс - емпатія до навколишнього світу в цілому; ЗПЕ - загальний показник емпатичної спрямованості).

Показник M (маскуліність), навпаки, має негативні зв'язки із всіма перерахованими вище компонентами емпатії та емпатичної спрямованості.

Інша картина спостерігається при аналізі кореляцій між показниками емпатії та гендеру, виконаному окремо на жіночій вибірці, де ми не виявили значущих взаємозв'язків показнику F (фемінність) з жодним компонентом емпатії. Цей факт свідчить про те, що саме молоді жінки у нашій вибірці не здатні до прояву тих рис та здібностей, які сприймаються в суспільстві як суто жіночі. Таки результати підтверджуються згаданими вище даними, отриманими одеським дослідником І. М. Багмет [2].

II. Аналіз особливостей емпатії та емпатичної спрямованості чоловіків та жінок з різним типом статевої поведінки (домінування маскуліності, фемінності, андрогінності).

За допомогою методу "асів" в обох вибірках були виділені 3 групи досліджуваних, які відрізняються домінуванням одного з гендерних показників: фемінність (Fч; Fж); маскуліність (Mч; Mж); андрогінність (Aч; Aж). Використання методу "профілів" дозволило дослідити специфіку емпатії та емпатичної спрямованості, а також встановити статистично значущі відмінності між однойменними показниками емпатії представників кожної з виділених нами груп в обох вибірках.

Результати порівняльного аналізу профілів емпатії та емпатичної спрямованості типового представника кожного гендерного типу в обох вибірках представлені у таблицях 1; 2.

Таблиця 1

Специфіка емпатії чоловіків та жінок, які відрізняються домінуванням одного з гендерних показників: фемінність (Fч; Fж); маскуліність (Mч; Mж); андрогінність (Aч; Aж).

Ранг	F (фемінність)	M (маскуліність)	A (андрогінність)
------	----------------	------------------	-------------------

	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
1	КЕ –	ДЕ –	ЕЕ –	КЕ–	КЕ –	КЕ+
2	ЕЕ +	ПЕ –	ЗПЕ –	ПЕ–	ЕЕ –	ДЕ +
3	ДЕ –	КЕ –	ПЕ –	ЗПЕ –	ЗПЕ –	ПЕ–
4	ЗПЕ –	ЕЕ –	КЕ +	ЕЕ +	ДЕ –	ЗПЕ +
5	ПЕ –	ЗПЕ –	ДЕ –	ДЕ +	ПЕ +	ЕЕ +

Примітка: 1) в обох таблицях значення показників емпатії (таблиця 1) та емпатичної спрямованості (таблиця 2) ранжовані відносно середньої лінії ряду, тобто від великих відхилень у бік різних полюсів, до менших; 2) знаки "+" та "-" характеризують розповсюдження показника у просторі відповідного полюсу (позитивного або від'ємного) та не мають у собі оціночного забарвлення.

Таблиця 2

Специфіка емпатичної спрямованості чоловіків та жінок, які відрізняються за домінуванням одного з гендерних показників: фемінність (Fч; Fж); маскулінність (Mч; Mж); андрогінність (Aч; Aж).

Ранг	F (фемінність)		M (маскулінність)		A (андрогінність)	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
1	Еаут +; Еарт +	ЕР -	ЕМ –	Ефа –	Еарт –	Ефл +
2	ЕР +	Еарт +	ЕФл –	ЕМ +	ЕМ –	Ерет –
3	ЕП –	Ерет +	ЕАрт –	ЕАут +	ЕПн –; ЕР –	ЕПн +
4	ЕМ +	Ем –	ЕНс –; ЕПн –	ЕНс +	ЕАут –	ЕФа +
5	Епн +	Ефл +	ЕП –; ЕФа –	ЕАрт +	ЕРет –	ЕАрт +; ЕР +

Отже, жінки з домінуванням фемінних рис (Fж) мають дуже низький емпатичний потенціал (ЗПЕ–), який вони спрямовують, в основному, на героїв художніх творів (ЕАрт+), на світ рослин (ЕФл+), на події минулого (ЕРет+), залишаючись, при цьому, байдужими до переживань своїх рідних та друзів (ЕР–). Для таких жінок не характерно переймаються хвилюваннями за власне майбутнє, за можливі події у майбутньому житті близьких людей (ЕМ –). Отримані результати підтверджуються даними попередньо проведеного кореляційного аналізу та знаходять своє підтвердження та пояснення у психологічній літературі [2].

На відміну від жінок, чоловіки з домінуванням фемінних рис (Fч), схильні до емоційного відгуку на переживання іншої людини (ЕЕ+), але при цьому не здатні до розуміння її психічного стану (КЕ–) та, мабуть, тому не спрямовані на допомогу їй (ДЕ–). Представники цієї групи сентиментальні (ЕАрт+), відрізняються аутоемпатією (ЕАут +) і схильністю до емоційних переживань за близьке оточення, за власне майбутнє (ЕР+; ЕМ+). Суттєвою рисою цих чоловіків є байдужість до суб'єктів професійного спілкування (ЕП–), що може спричинити певні проблеми та конфліктні ситуації у професійній діяльності.

Жінки з домінуванням маскулінних рис (Mж) не здатні зрозуміти переживання партнера по спілкуванню (КЕ–), передбачити його емоційні та поведінкові реакції (ПЕ–), але характеризуються схильністю до емоційного відгуку (ЕЕ+) та до здійснення реальної допомоги (ДЕ+). Специфіка емпатії таких жінок виявляється по відношенню до героїв художніх творів (ЕАрт+), до самих себе (ЕАут+), до навколишнього середовища (ЕНс+), до подій майбутнього (ЕМ+). Яскравою характеристикою у портреті емпатії представниць цієї групи є відсутність співчуття до тварин (ЕФа–).

Особливістю емпатії чоловіків з домінуванням маскулінності (Mч) є те, що вони добре розуміють емоційні переживання партнера по спілкуванню (КЕ+), але не схильні до передбачення поведінки оточуючих в конкретних ситуаціях (ПЕ–), не здатні до співпереживання (ЕЕ–) та надання допомоги (ДЕ–). Емпатичні здібності маскулінних чоловіків виявляються виключно по відношенню до самих себе (ЕАут +) та не спрямовані на такі сфери, як: близьке та професійне оточення (ЕР–; ЕП–; ЕПп–), світ тварин і рослин (ЕФа; ЕФл –), навколишній світ в цілому (ЕНс–).

Високий емпатичний потенціал (ЗПЕ+) відрізняє жінок з домінуванням андрогінних рис від всіх інших наших досліджуваних. Це виявляється у здатності до співчуття (ЕЕ+), схильності до розпізнавання того, що переживає об'єкт емпатії, порівняння цих емоційних станів із власними переживаннями у подібних ситуаціях (КЕ+), у щирому бажанні допомогти (ДЕ+). Емпатичні здібності таких осіб спрямовані на тварин та рослини (ЕФа+; ЕФл+), на малознайомих людей (ЕПп+), на родичів (ЕР+), на героїв художніх творів (ЕАрт+). Крім того, для андрогінних жінок характерно залишати у минулому колишні образи, невдачі та помилки (ЕРет–).

Емпатичні здібності чоловіків з домінуванням андрогінних рис (Aч) представлені лише добре розвинутою предиктивною емпатією, тобто вмінням вдало передбачати афективні реакції об'єкта емпатії (ПЕ+; ЕЕ–; Ке–; ДЕ–). Нерозвинена в таких чоловіків емоційна емпатія (ЕЕ–) робить їх несентиментальними (ЕАрт–), призводить до байдужого ставлення до інших людей (ЕР–; ЕП–; ЕПп–) і навіть до самих себе (ЕАут–). Важливою ознакою андрогінних чоловіків є намагання жити у межах теперішнього часу (ЕРет–, ЕМ–).

Узагальнюючи сказане, можна зробити наступні **висновки**:

1. Аналіз літератури свідчить про те, що деякі дослідники вважають жінок більш схильними до прояву емпатії у порівнянні з чоловіками; інші - їм заперечують та наголошують на тому, що все залежить від ситуації (жінки здатні виявляти емпатію у побутових ситуаціях, а чоловіки співчують та допомагають у ситуаціях, які стосуються галантної, лицарської або навіть героїчної поведінки).

2. Кореляційний аналіз демонструє наявність неоднозначних статистично значущих зв'язків між показниками емпатії, емпатичної спрямованості та гендеру (за результатами загальної вибірки). У жіночій вибірці показник «фемінність» немає жодного корелята серед параметрів емпатії та емпатичної спрямованості.

3. Встановлено, що чоловіки та жінки з домінуванням одного з гендерних показників (фемінність, маскулінність, андрогінність) відрізняються не тільки специфікою емпатії, але й мають відмінності за емпатичною спрямованістю (різні емпатичні переваги).

4. Серед наших досліджуваних найбільший емпатичний потенціал виявлено у жінок з домінуванням андрогіних рис, а найменший – у фемінних жінок.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абраменкова В. Д.* Действенная групповая эмоциональная идентификация как проявление альтруистического поведения и методы ее исследования у школьников / Абраменкова В. Д. // Новые исследования в психологии. – 1997. – № 2. – С. 11 - 15.

2. *Багмет І. М.* Гендерний прояв альтруїзму-егоїзму / Багмет І. М. // Вісник Одеського національного університету. Т.7. Випуск 3. Психологія. - 2002. - С. 4 - 8.

3. *Бендас Т. В.* Гендерная психология: Учебное пособие / Бендас Т. В. – СПб.: Питер, 2005. - 431 с.

4. *Гаврилова Т. П.* Понятие эмпатии в зарубежной литературе. Исторический обзор и современное состояние проблемы / Гаврилова Т. П. // Вопросы психологии, 1975. – № 2. – С. 147-158.

5. *Ильин Е. П.* Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Ильин Е. П. – СПб.: Питер, 2002. – 504 с.

6. *Кон И. С.* Психология половых различий / Кон И. С. Психология индивидуальных различий / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.Я. Романов. – 2-е изд. – М.: «ЧЕРО», 2002. – С. 154 - 160.

7. *Кротенко В. І.* Психологічні особливості емпатії підлітків : Автореф. канд. псих. наук / Кротенко В. І. - Київ. 2001. – 19 с.

8. *Майерс Д.* Социальная психология / Майерс Д. /6 - изд., перер. и доп. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.

9. *Нартова – Бочавер С. К.* Экспериментальное исследование ситуационной изменчивости мотивации помощи / С. К. Нартова - Бочавер // Психологический журнал, 1992. – Том 13. – № 4. – С. 15-24.

10. *Нартова – Бочавер С. К.* Дифференциальная психология: учебное пособие / С. К. Нартова – Бочавер. – М.: Флинта, Московский психолого-социальный институт, 2003. – 280 с.

11. *Орищенко О. А.* Дифференциально-психологи-ческий анализ эмпатии. Дис. канд. псих. наук / О. А. Орищенко. – Одесса, 2004. – 222 с.

12. *Райгородский Д. Я.* Практическая психодиагностика / Райгородский Д. Я. Методики и тесты. – Самара: Издательский дом "Бахрам –М", 1998. – 672 с.

13. *Санникова О. П.* Эмоциональность в структуре личности / О. П. Санникова. – Одесса: Хорс, 1995. – 334 с.

14. *Санникова О. П., Орищенко О. А.* Диагностика содержательных показателей эмпатии: апробация оригинального теста / Санникова О. П., Орищенко О. А. // Наука та освіта. – № 6. – С. 54 – 57.

15. *Ткачук Л. В.* Професійне самовизначення та його емпатійні детермінанти у сучасного юнацтва / Ткачук Л. В. – Харків, 2003. – 20 с.

16. <http://ru.wikipedia.org>

Подано до редакції 27.08.12
